

YẾU TỐ KỖ ẢO - MỘT TRONG NHỮNG PHƯƠNG TIỆN TRONG TỔ CHỨC CỐT TRUYỆN CỦA Y BAN

Vũ Phương Thảo¹

Ngày nhận bài: 21/4/2023

Ngày chấp nhận đăng: 25/5/2023

Tóm tắt: *Yếu tố kỳ ảo trong truyện ngắn Y Ban đóng vai trò quan trọng trong việc thúc đẩy quá trình vận động của cốt truyện. Yếu tố kỳ ảo có chức năng gắn kết các nhân vật các sự kiện, khiến cho biên độ phản ánh hiện thực được mở rộng; chi phối việc lựa chọn chất liệu, phương thức xây dựng thời gian nghệ thuật, không gian nghệ thuật và trở thành một phương tiện tạo nên sức hấp dẫn và tăng thêm giá trị thẩm mỹ cho tác phẩm.*

Từ khóa: *Y Ban, truyện ngắn, yếu tố kỳ ảo, phương tiện, cốt truyện.*

FANTASY ELEMENT - ONE OF THE MEANS IN Y BAN'S PLOT ORGANIZATION

Abstract: *The fantasy elements in Y Ban 's short story plays an important role in driving the movement of the plot. These elements have the function of connecting the characters of events, widening the amplitude of reflection of reality; dominating the choice of material, mode of construction art time, art space; becoming a means of creating attractiveness and adding aesthetic value to her works.*

Keywords: *Y Ban, short story, fantasy element, medium, plot.*

1. MỞ ĐẦU

Cốt truyện là yếu tố quan trọng bậc nhất trong văn bản tự sự. Loại bỏ cốt truyện, văn bản tự sự lập tức chuyển sang dạng văn bản khác. Cốt truyện được hiểu là “cái lõi của văn tự sự”, là “hệ thống sự kiện cụ thể được tổ chức theo yêu cầu tư tưởng và nghệ thuật nhất định tạo thành bộ phận cơ bản quan trọng nhất trong hình thức động thuộc loại hình tự sự và kịch”[2; tr 99]

Có nhiều quan điểm cho rằng khi nói tới cốt truyện là nói tới một phạm trù thuộc về nội dung của chỉnh thể văn học. Còn muốn xem xét cốt truyện như một phương thức nghệ thuật, có nghĩa là tìm hiểu về nó trên bình diện cách thức tổ chức. Chúng tôi cũng đồng ý với quan điểm này, do đó chúng tôi đưa vào khái niệm trên đây vì ở đó thuật ngữ *cốt truyện* được hiểu thiên về việc tổ chức các sự kiện hơn là các sự kiện. Đọc truyện ngắn của Y Ban dễ nhận thấy sự đa dạng về cách thức tổ chức sự kiện trong tác phẩm của chị. Có tác phẩm hệ thống sự kiện được tổ chức theo kiểu ghép mảnh (*Làng Cò, Cuộc sống kỳ diệu*), có tác phẩm lại theo kiểu chuyện lồng trong truyện (*Thần cây đa và tôi, Đàn bà xấu thì không có quà*), một vài truyện khác hệ thống sự kiện được xây dựng theo kiểu tâm lý (*Sau chớp là giông bão, người đàn bà có ma lực*), theo kiểu dị truyện (như *Mắt ma, Miếu hoang, Chợ rằm dưới gốc dâu cổ thụ...*), hay theo kiểu giao thoa giữa chất báo chí và chất truyện (*Xuân Từ Chiều, I am đàn bà*). Tuy nhiên các phương thức này không phải bao giờ cũng được sử dụng đều như nhau. Trong bài viết này chúng tôi sẽ đề cập đến một trong những cách thức tổ chức hệ thống các sự kiện khá đặc sắc trong sáng tác của Y Ban, đó là cách tổ chức hệ thống các sự kiện dựa trên những yếu tố kỳ ảo.

2. NỘI DUNG

2.1. Quan niệm về cái kỳ ảo trong văn học.

Yếu tố kỳ ảo trong văn chương không phải là điều mới lạ. Từ xa xưa nó đã xuất hiện trong các kho tàng thần thoại và truyện cổ dân gian. Trong bài viết về *Những hướng đổi mới của văn học kỳ ảo*

¹ Trường PTTT Sư phạm Tràng An, Trường Đại học Hoa Lư; Email: vpthao@hluv.edu.vn

thế kỷ XX, GS. Phùng Văn Tửu có nói về nguồn gốc của thuật ngữ kỳ ảo: “Theo từ điển thuật ngữ Pháp, kỳ ảo là tính từ, bắt nguồn từ tiếng Hi Lạp *phantastikos*, tiếng La tinh là *phantasticus* để chỉ những gì được tạo nên từ trí tưởng tượng, chứ không tồn tại trong thực tế. Các từ ngữ Hi Lạp, La tinh trên đều có liên quan đến từ *phantasia* (tiếng Pháp là *phantasie*, tiếng Anh là *phantasy*) có nghĩa là trí tưởng tượng phóng túng. Kỳ ảo trong tiếng Việt là một từ Hán Việt, kỳ: là lạ lùng, ảo: là không có thật. *Cái kỳ ảo* là cái lạ lùng, không có thật, không thể bắt gặp trên thế gian này, nói chung là cái siêu nhiên nếu ta hiểu cái siêu nhiên là những gì không tồn tại ở trên đời” [3; tr 43]

Trong văn học, để nói về một loại truyện mà nội dung và hình thức của nó ít nhiều hiện diện yếu tố kỳ lạ hoang đường, bên cạnh thuật ngữ *truyện kỳ ảo*, chúng ta còn gặp một số thuật ngữ khác: *truyện kỳ dị*, *truyện quái dị*, *huyền tưởng*, *huyền ảo*, *truyện kỳ dị*, *dị truyện*... Còn về khái niệm, truyện kỳ ảo có nội hàm phức tạp và đến nay “việc xác định chúng không chỉ ở Việt Nam mà trên thế giới vẫn chưa có tiếng nói thống nhất” [1; tr33]. Tuy nhiên các nhà nghiên cứu đều thống nhất nhấn mạnh về sự khác biệt giữa văn học kỳ ảo và yếu tố kỳ ảo trong văn học. Chẳng phải bất cứ tác phẩm nào xuất hiện yếu tố siêu nhiên đều là văn học kỳ ảo, ví như các thần thoại, cổ tích hay truyền thuyết đều không phải là văn học kỳ ảo bởi “cái siêu nhiên được giải thích bằng thiên nhiên (hòn núi có dáng vọng phu) hoặc lịch sử (Đông Thiên Vương phá giặc Ân)... trong khi đặc trưng của truyện kỳ ảo là tính chất mập mờ, khó phân định giữa thật và ảo” [4]. Một đặc điểm nữa là “bản chất của văn học kỳ ảo là sự xé rách thực tại bằng một yếu tố kỳ ảo nào đó mà khả năng gây nên sự hoang mang do dự, sợ hãi cho người đọc” [1; tr35], trong khi đó các thể loại văn học dân gian lại không gây cho độc giả sự hoang mang, lo sợ hay bất ổn gì. Nghĩa là hiệu quả tác động của văn học kỳ ảo không thể nào giống được hiệu quả mà một câu chuyện thần thoại hay cổ tích tạo cho người đọc. Từ việc xác định nội hàm này, chúng ta thấy “cái mà ta quen gọi là văn học kỳ ảo thì chỉ được giới hạn trong sự bùng nổ của mảng văn học gần như cùng thời và phát triển xa hơn văn học lãng mạn một chút thôi” [1; tr35]. Tuy vậy cần nhấn mạnh lại là do đặc trưng nói trên của văn học kỳ ảo, nhiều tác phẩm có mang những yếu tố kỳ ảo ra đời sau văn học lãng mạn cũng không được xếp vào văn học kỳ ảo.

2.2 Vai trò của yếu tố kỳ ảo đối với việc tổ chức các sự kiện trong truyện Y Ban.

Với những sáng tác có chứa yếu tố kỳ ảo của Y Ban, chúng tôi không có ý định sắp xếp, khẳng định nó thuộc văn học kỳ ảo hay không mà chỉ quan tâm tới việc các yếu tố, các chi tiết kỳ ảo được sử dụng và có vai trò như thế nào trong việc xây dựng, tổ chức cốt truyện (theo cách hiểu là tổ chức hệ thống các sự kiện) của tác phẩm.

Y Ban có khá nhiều tác phẩm mà cốt truyện được xây dựng nhờ vào yếu tố kỳ ảo. Tùy vào mục đích, ý đồ mà tác giả muốn nói tới trong tác phẩm mà mức độ các chi tiết siêu nhiên, hoang đường dày hay thưa, giữ vai trò chủ yếu hay chỉ ở dạng chêm xen. Một cách tương đối có thể nhận thấy trong sáng tác của Y Ban, những tác phẩm có cốt truyện được xây dựng nhờ yếu tố kỳ ảo có thể chia làm hai loại: Loại thứ nhất, yếu tố hoang đường kỳ ảo ít tạo nên sự bất ngờ hay hồi hộp cho người đọc và chỉ có tính chất đưa đẩy, dẫn dắt câu chuyện, giúp tác giả dễ dàng móc nối các sự kiện vốn là những mảnh chuyện tương đối độc lập, đồng thời tháo gỡ dễ dàng hơn các nút thắt của cốt truyện (*Thần cây đa và tôi*, *Tiếng khóc thiên thân I và II*, *Những nghịch lý của thần Airet*, *Câu chuyện tình yêu*). Loại thứ hai, chi tiết kỳ ảo - có thể đậm nhạt khác nhau - nhưng đều gây ấn tượng và mang lại nhiều xúc cảm cho người đọc (*Tôi yêu nàng đầy thị ơi*, *Mắt ma*, *Miếu hoang*, *Làng Cò*, *Tay thiêng*, *Chợ rằm dưới góc dâu cổ thụ*, *Chuyến xe đêm*, *Bệnh đại*, *Món nợ văn chương*, *Sự sống kỳ diệu*). Ở loại này, yếu tố kỳ ảo tham gia trực tiếp vào việc tạo dựng tình huống, chuyển tải tư tưởng chủ đề của tác phẩm.

Ở loại truyện thứ nhất, yếu tố kỳ ảo chỉ xuất hiện như một yếu tố làm mới lạ trong việc dẫn dắt mạch truyện. Nhân vật được chọn để đem lại màu sắc kỳ ảo cho tác phẩm thường là những vị thần: thần cây đa (*Thần cây đa và tôi*) thiên thần, thượng đế, Nam Tào, Bắc Đẩu (*Tiếng khóc thiên thân I và II*), thần Airet (*Những nghịch lý của thần Airet*)... Các nhân vật đó chính là điểm tựa để người viết triển khai cốt truyện một cách tự nhiên, sinh động, chuyển tải ý đồ không bị cứng nhắc, khiên cưỡng. Chẳng hạn nếu không có thần cây đa thì những câu chuyện về các tệ nạn xã hội như: tham nhũng, mại dâm, hối lộ, rồi các vấn đề nổi cộm trong xã hội khác như *câu chuyện người đàn ông của lịch sử*, *chuyện của những cựu chiến binh*, *của người đàn ông viết văn*, *của những bác sĩ*... sẽ khó có thể móc nối với nhau trong cùng một tác phẩm *Thần cây đa và tôi*. Mượn sự bao quát chính xác trong cái nhìn của một vị thần, Y Ban đã thỏa sức để nói lên những bức xúc trước những tiêu cực của xã hội. Cũng như thế việc Thượng đế linh ứng lời cầu nguyện của cô gái trong *Câu chuyện tình yêu*, một trò chơi của thần Airet trong *Những nghịch lý của thần Airet* đều là những điểm thắt nút, cái cớ cho câu chuyện được phát triển, để

đến lúc mở nút, người đọc nhận ra chân lý của cuộc đời, về tình yêu, về hạnh phúc trần tục, về cái mà người ta gọi là “gieo nhân nào gặt quả đấy”, về bài học “đức năng thắng số”. Những tác phẩm này chủ yếu là những tác phẩm có cốt truyện sự kiện, còn yếu tố kỳ ảo chỉ xuất hiện như một phương tiện làm đa dạng hoá việc dẫn dắt mạch truyện. Tác giả ít gia công cho việc tạo không gian, thời gian huyền ảo, những tình huống đột ngột bí hiểm, gây cảm giác sợ hãi, tò mò cho người đọc mà thường tập trung làm nổi bật chủ đề hoặc giải quyết cốt truyện. Đó thường là những không gian đời thường, gần gũi với cuộc sống hàng ngày (chẳng hạn như không gian đường phố, không gian gia đình, không gian nơi làm việc, bệnh viện, công sở...); tình huống truyện cũng chủ yếu là những vấn đề xã hội nhức nhối (như tình huống va chạm trên đường phố, tình huống một người giúp việc ăn cắp tiền của chủ nhân, tình huống bác sĩ mua xe hơi nhờ vào việc nhận tiền “bồi dưỡng” của gia đình bệnh nhân...). Vì vậy không tạo phản ứng nghi ngờ, dị ứng hồi hộp ở người đọc với những tình tiết ly kỳ khó tin; mà cũng như tác giả, họ hòa nhập vào tác phẩm bởi cái đích khác không phải là bởi những yếu tố kỳ ảo.

Ở loại truyện thứ hai, yếu tố kỳ ảo trong sáng tác của Y Ban tham gia trực tiếp vào việc xây dựng cốt truyện và có hai trường hợp phổ biến: Yếu tố kỳ ảo được xem như tình huống quan trọng tạo ra sự chuyển biến của cốt truyện. Hoặc yếu tố kỳ ảo lồng ghép với yếu tố thực để tạo nên cốt truyện.

Trong trường hợp yếu tố kỳ ảo được xem như tình huống quan trọng tạo ra sự chuyển biến của cốt truyện, Y Ban đem tới cho độc giả một cảm giác hoàn toàn khác biệt so với loại truyện thứ nhất. Mọi cái kỳ ảo đều là sự vi phạm trật tự quen thuộc, nên khi xuất hiện, nó sẽ “tạo sự đứt gãy của hiện thực khái quát”. Tuy nhiên, với việc tổ chức cốt truyện, nó lại có những vai trò nhất định. Sự xuất hiện của các yếu tố kỳ lạ trong truyện ngắn Y Ban được xem như tình huống quan trọng tạo ra sự chuyển biến của cốt truyện, nó gắn kết các nhân vật cùng tham gia một sự kiện nào đó góp phần bộc lộ quan hệ tính cách của các nhân vật, thể hiện chủ đề, tư tưởng của tác phẩm”. Đó là tình huống có tính chất điềm báo, như tình huống cái tay thiêng được treo trên bàn thờ mà tên đạo chích chặt được của người chết (vi sét đánh) ở bãi tham ma - một đêm trước lúc hấn hành nghề đã nhỏ xuống đĩa ba giọt máu đỏ tươi trong *Tay thiêng* - một điềm gở. Bản thân hấn cũng nghĩ thế nhưng vì tham lam hấn gạt đi sự sợ hãi và tự nhủ “Đi nốt tối nay thôi”. Nhưng quả thật là điềm gở và hấn đã bị chết vì mắc kẹt trong bụi tre khi chạy trốn đám dân làng đuổi bắt. Sự hiện diện của tình huống ở dạng này cho thấy thế giới siêu nhiên không vô can mà có tác động trực tiếp nhằm tạo ra sự răn đe, cảnh tỉnh. “Nó là câu chuyện của ngẫu nhiên, bất chợt, khó lý giải”.

Một số chi tiết người đọc cảm thấy “quen quen” dường như đã được nghe ở đâu đó trong những câu chuyện kể của ông bà, những giai thoại truyền miệng nhưng hoàn toàn không phải như những tác phẩm thuộc thể loại thần thoại hay cổ tích, truyền thuyết, chẳng hạn như chi tiết một tay đạo chích mò mẫm giữa đêm đen vào bãi tham ma để ăn trộm cánh tay người chết vì sét đánh để làm bảo bối cho nghề ăn cắp trong *Tay thiêng*, hay chi tiết cô gái người trần đem lòng yêu linh hồn của một chàng trai mà cô thường gặp hàng tháng ở chợ rằm trong truyện *Chợ rằm dưới gốc dâu cổ thụ*, hay chuyện một người phụ nữ có thể tìm kiếm được những ngôi mộ đã mất bằng khả năng giao tiếp với người âm của mình (*Bệnh đại*). Nhưng cái sự “quen quen” mà người đọc cảm nhận thấy không làm giảm đi độ hấp dẫn, hồi hộp của câu chuyện. Ngược lại, nó còn làm tăng cảm giác sợ hãi, nghi hoặc của độc giả. Bởi lẽ cái sự “quen quen” ở đây tạo cho ta một lối suy nghĩ là đây không hoàn toàn là câu chuyện do tác giả tưởng tượng ra, một số chi tiết đã được lược nhậ ở đâu đó trên dương gian. Nhưng vì con người được nghe kể về nó, được đọc về nó, tưởng chừng nó hiện hữu ở đâu đây song vẫn không thể nào nắm bắt và lý giải được. Do đó, xuất hiện cảm giác hoài nghi, nửa tin nửa ngờ cộng với việc tác giả gia công thêm cho những chi tiết ấy khoảng không gian và thời gian gợi sự huyền ảo, mơ hồ, tranh tối tranh sáng, huyền hoặc nên không thể không gây ra những tác động nhất định ở người đọc.

Trong trường hợp yếu tố kỳ ảo lồng ghép với yếu tố thực để tạo nên cốt truyện bằng những motif về thần chú bùa ngải, lễ trừ tà. Trong *Tôi yêu nàng đầy thị ới*, bùa ngải của một cô gái si tình mong chiếm được tình yêu của một chàng trai mà cô đã yêu đơn phương, say đắm là hai chiếc áo: một của cô, một của gã trai kia đắp lên xác một người chết và một bài thần chú đọc trong mười lăm phút mà ông thầy bói đã đưa cho cô. Trong *Làng Cò*, cái kỳ ảo được xây dựng bằng một lễ cưới cho người đã khuất mong hồn ma không ám ảnh người mà anh ta đã định lấy làm vợ khi còn sống. Thực chất đám cưới ấy là một hình thức của lễ trừ tà theo quan niệm của người phương Đông.

Đó cũng có thể là những tình huống về sự trở lại từ cõi âm của những hồn ma và tham gia vào cuộc sống thực của con người trên cõi trần, giống như nhân vật Đồng trong *Mắt ma*, hiện về nói chuyện và cho Huấn mượn đôi mắt siêu phàm có thể nhìn thấu tận tâm can người khác, đoán trước những sự việc sắp xảy đến để làm nghề kiếm sống; hay trường hợp của cô gái tên Phương trở về trong đêm tròn

bốn chín ngày cô chết để nhờ một chàng trai tốt bụng chăm sóc người mẹ già đơn độc của cô (*Chuyến xe đêm*); là trường hợp của Thắng - chàng trai chết trẻ, trở về vào đêm rằm hàng tháng trong phiên chợ dưới gốc dâu cổ thụ để gặp lại những người yêu trên cõi trần (*Chợ rằm dưới gốc dâu cổ thụ*). Hình hài một cô bé gái mặc váy xanh hay vui vầy cùng một bà lão ăn xin trú ngụ ở ngôi *Miếu hoang* trong truyện ngắn cùng tên cũng nằm trong motif tình huống trở về này, vì đây là một cô bé con thầy lang có tiếng trong vùng nhưng đã chết từ rất nhiều năm trước, nay đã trở thành cô Bảy.

Khi xây dựng những cốt truyện mang yếu tố kỳ ảo, Y Ban không chỉ quan tâm tới tình huống, chi tiết, chị còn gia cố cho những khoảng không gian thời gian thêm hư ảo, huyền hoặc, rùng rợn. Một cách khái quát có thể thấy thời gian ở đây chủ yếu là thời gian đêm khi tà dương lụi tắt, là thời gian mà cõi dương gian say ngủ, là thời điểm để một thế giới khác thức dậy và hoạt động. Còn không gian đa phần là không gian mang không khí u minh, hoang vắng, hư ảo của cõi mộ địa, cõi cư ngụ của những linh hồn. Đó là một đêm mưa “Trời tối thăm, con đường phía trước hun hút vào bóng đêm... trong cabin cái âm đang bị lấn chiếm. Trân nhìn đồng hồ đã hơn 12 giờ đêm. Không gian vắng lặng đến đáng ngờ” (*Chuyến xe đêm*), hoặc có thể là một bãi tha ma giữa cánh đồng (*Tay thiêng*), một gian nhà băng chứa những xác chết tỏa ra hơi lạnh “lúc nào trông cũng như có khói” (*Tôi yêu nàng đây thị ơi*). Đó còn là cái “không gian lưỡng hợp” (cách gọi của Bùi Thanh Truyền), là điểm hẹn cho những cuộc kỳ ngộ giữa người sống và người đã khuất như trong *Chợ rằm dưới gốc cây cổ thụ*. Không gian ấy cũng xôn xao tiếng nói cười, tiếng mua bán nhưng lại lơ mơ ẩn hiện dưới ánh trăng, bàng bạc với những bước chân người “như bay, như lướt”.

Có thể thấy những truyện hoang đường kỳ lạ trên đây của Y Ban được nâng cánh bởi cái nhìn thế giới mang đậm dấu ấn của một tư duy phương Đông với một niềm tin mang tính chất tâm linh vào sự tương thông, tương giao giữa người sống và người chết, giữa thế giới thực tại và thế giới siêu nhiên. Và dù đó là một thứ vũ trụ *hai bên* đi nữa thì sự giao lưu giữa hai bên vẫn còn thân thiết và bền chặt. Cũng chính bởi niềm tin vào sự tương giao ấy, mà nhiều yếu tố kỳ ảo ở đây không hề dẫn dắt người đọc sa đà vào cốt truyện huyền hoặc, hoàn toàn mất liên lạc với cuộc sống thực tại, ngược lại nó không chỉ là mối nối cần thiết giữa các giai đoạn cấu thành của cốt truyện, nó còn “cố định hóa tính chân thực của bức tranh xã hội”. Tuy nhiên cũng như nhiều nhà văn khác, với Y Ban, hiện thực không phải lúc nào cũng đồng nghĩa với tính có thật mà đôi khi nó là “vẻ đẹp huyền thoại của sự tái hiện tự nhiên theo cách nhìn độc đáo của nhà văn về sự vật”. Tính hiện thực của tác phẩm lúc này nằm ở chỗ nó đã đề cập và giải quyết được những vấn đề gì của thực tế. Vì thế cái ảo, cái lạ trong những tác phẩm của Y Ban không đơn thuần là thể nghiệm một cách viết mới, đem lại một cảm giác mới cho độc giả, nó còn mang theo nhiều tầng nghĩa nhân văn, những triết luận về cuộc đời. Đó là sự thủy chung muôn đời của người phụ nữ, là khát khao được sống, được yêu của một chàng trai sớm phải lìa xa cõi trần thế (*Chợ rằm dưới gốc dâu cổ thụ*); là sự sẻ chia giúp đỡ, là lòng yêu thương con người (*Miếu hoang*, *Chuyến xe đêm*) là lời cảnh tỉnh với những việc làm không lương thiện (*Tay thiêng*), là sự bình yên không gì sánh nổi của cuộc sống đời thường không vương bận bất kỳ quyền năng siêu nhiên nào khác (*Mắt ma*).

3. KẾT LUẬN

Không nhằm mục đích kích thích nhu cầu chuộng lạ đơn thuần của người đọc, với việc xây dựng cốt truyện từ chất liệu kỳ ảo, coi sự hiện diện của chúng như một thủ pháp nghệ thuật mới hướng vào thực tại đời sống sôi động, Y Ban đã tạo cho những sáng tác của mình một không khí kỳ ảo phương Đông gần gũi nhưng vẫn mang cái sợ hãi, cái trần trở và cả những khát vọng của con người hiện đại. Nhờ đó chị hoàn toàn tự do mở rộng biên độ khám phá cuộc sống mà không bị hạn chế bởi tính logic của hiện thực. Với những yếu tố kỳ lạ hoang đường viễn tưởng, Y Ban không chỉ đem lại sự phong phú trong những mảng sáng tác của chị, mà cùng với Hòa Vang, Hồ Anh Thái, Ngô Tự Lập... họ đã cùng tạo cho văn học Việt Nam một bước phát triển theo hướng đa dạng hóa.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- [1] Lê Huy Bắc. *Cái kỳ ảo và văn học huyền ảo*. Tạp chí Nghiên cứu văn học số 8/2008.
- [2] Lê Bá Hán, Trần Đình Sử, Nguyễn Khắc Phi (đồng chủ biên). *Từ điển thuật ngữ văn học*- NXB Giáo dục 2010.
- [3] Phùng Văn Tửu. *Những hướng đổi mới của văn học kỳ ảo thế kỷ XX*. Tạp chí Nghiên cứu văn học số 5/ 2006.
- [4] <http://tapchisonghuong.com.vn> - Đặng Anh Đào, *Vai trò của cái kỳ ảo trong truyện và tiểu thuyết Việt Nam*, Tạp chí sông Hương số 210 đăng ngày 18/12/2008.

